

EDEBİLİK VE EDEBÎ METİNLERDE OKUMA SÜRECİNİN ÜÇ BİLEŞENİ*

What is Literariness? Three Components of Literary Reading

David S. MIALl - Don KUIKEN (Çev. Murat LÜLECİ)**

Gazi Türkiyat, Güz 2014/15: 175-192

Edebî metinlerin okunması ne tür bir etkinliktir? Kuramsal bakış açısına bağlı olarak, bu soru birkaç farklı biçimde cevaplanabilir. Örneğin edebî metinlerin okunması bir tür alımlama/tüketim süreci olarak görülebilir. Bu durumda edebiyat “ikinci tür bir etki”, düzyazı ve sözlü dilde açık biçimde görülen bilişsel süreçlerin özel bir biçimi olarak düşünülebilir (Hobbs 1990: 165). Diğer yandan edebiyatın okunması belli bir düşünce tarzını desteklemek için düzenlenmiş söz sanatlarının alımlanması olarak da değerlendirilebilir. Bu bakış açısına göre her şey edebiyat olabilir ve yine kurama bağlı olarak, edebiyat olarak işlev görebilir (Eagleton 193: 10). İster bilişsel psikoloji ister post modern kurama dayanıyor olsun, her iki yaklaşıma da edebî metinleri kendi imkân ve şartıyla değerlendirmemektedir. Her iki yaklaşıma göre, edebî olsun veya olmasın bütün metinlerde, değişmez bazı özellikler ve bütün metinlere uygulanabilecek bazı işlevler bulunmaktadır. Buna göre yalnızca edebî metinlerin okunma sürecine özgü/özel hiçbir süreç bulunmamaktadır. Biz bu çalışmada sözünü ettiğimiz bu yaklaşımları sorgulayacak ve edebîlik kavramını yeniden tanımlamaya çalışacağız.

Edebîlik kavramını ilk kez 1921’de kullanan Jakobson’un (Erlich 1981) aksine biz, edebîliğin basit bir biçimde ve yalnızca metinsel özelliklerden hareketle tanımlanamayacağını düşünüyoruz. Diğer yandan edebîlik, belli bazı kuralların uygulanması sonucu ortaya çıkan bir kavram olarak da görülemez (Zwaan 1993: 7-15). Bize göre edebîlik, edebî metnin okunma sürecinde ortaya çıkan ve okurun tepkisine bağlı olarak tanımlanabilen özel bir okuma etkinliğinin ürünüdür. Bu yaklaşımı destekler mahiyette örnekler içeren akademik bazı çalışmalar da bulunuyor. Öte yandan, sözünü ettiğimiz örnekleri hem söylem analizinde hem de post modern kuramların yaklaşımıyla açıklamanın zor olduğunu görüyoruz. Okuma sürecinde ortaya çıkan ve edebîliğin üç bileşenini de gösteren bir okur yorumuyla başlayalım.

Yakın geçmişte yaptığımız bir deneyde, 30 okurdan, Coleridge’in¹ şiirlerini okumalarını ve bu şiirlerde en çarpıcı buldukları bölümleri belirlemelerini istedik. Önce-

* David S. Miall - Don Kuiken, "What is Literariness? Three Components of Literary Reading", *Discourse Processes*, 28 (2), 1999, 121-138.

** Dr., Doktora Sonrası Araştırmacı. TÜBİTAK, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, Ankara/TÜRKİYE. muratluleci@gmail.com

likle, Coleridge'in *Bülbül* ("Nighthale") adlı şiirinin ilk mısralarını yorumlayan katılımcılardan birinin yorumları üzerinde duracağız: "Ne bulut, ne batan gündün kutsal bir emanet/...". Okur, bu bölümü neden çarpıcı bulduğunu şöyle dile getiriyor:

"'Batan gün' ifadesini söyleme biçimini ve hiçbir kutsal emanetin olmadığını söylemesini çarpıcı buluyorum; yani ortada adeta hiçbir şey yok. Bu bölümü seviyorum, çünkü güneşin batması değil de, günün batması alışılmadık bir söyleyiş. Bençe şiire yalnızlık hissini veren de bu alışılmadık söyleyiş. Bu söyleyiş, zihnimde, ufkunda hiçbir şeyin bulunmadığı büyük, bomboş, devasa bir gökyüzü resmi çizmeyi sağlıyor. Burada zaman kavramı da sanki yok oluyor. Çünkü kutsal emanetler, eski ve saklıdır. Bu da batmış, yüzyıllardan beri var olan, fakat hiç kimsenin varlığından haberdar olmadığı bir gemiyi çağrıştırıyor. Fakat bu, şu anda meydana gelen bir şey, karanlıktan önce ve gündün sonra. Adeta zamansızlık, veya zamansızlık değil de, tarif edilemeyen ve sınıflandırılmayan bir zaman".

Yukarıdaki satırlarda, edebiliği vücuda getiren üç tür yaklaşımı görmemiz mümkün:

1. Okur, öncelikle şiirin üslubuna dair bir yorum yapıyor: "Söyleme biçimi" ... "Batan gün"ü söyleme biçimini ve hiçbir kutsal emanetin olmadığını söylemesi". Edebiliğin ilk bileşeni, işaret edildiği biçimde, özellikle edebî metinlerde geçerli olan üslûba ait sapmalardır. Bizim örneğimizde bu sapma bir mecaz (batan gün) ve eski, çokanlamlı bir isimden oluşmaktadır. (Bu noktayı biraz ileride anlatım esasına bağlı edebî metinleri de içine alacak biçimde genişleteceğiz).

2. "... Güneşin batması değil de günün batması alışılmadık bir ifade" diyen okur, üslûba ait bu sapma karşısında belli ki şaşırılmış durumda. Öyle görünüyor ki, burada daha yaygın ve alışıldık olan "batan güneş" ibaresi, okurun alışık olduğu geleneksel "biten gün" kavramına meydan okurcasına başka bir ibareyle yer değiştiriyor. İşte, edebiliğin ikinci bir bileşeni de, okurda bu türden bir yabancılaştırma* hissi meydana getirmesidir.

3. Ardından, okurdan, yabancılaştırma hissini ortaya çıkaran bu söyleyişin, kendilerinde uyandırdığı çağrışımlar hakkında yorum yapmaları isteniyor (Öte yandan bu çağrışımların çok da belirgin olduğu söylenemez. Çünkü bu çağrışımların belirlenmesi ve bunların ne olduğu hakkında sağlam bir sonuca ulaşılabilmesi için zihinde bazı his ve imgelerin örtüşmesine ihtiyaç var). Okur, yorumunda sözü edilen söyleyişin "zamansızlık... tarif edilemeyen ve sınıflandırılmayan bir zaman"ı kendisinde

¹ Samuel Taylor Coleridge. 1772-1834 yılları arasında yaşamış İngiliz şair ve yazarı. (ÇN).

* Yabancılaştırma (defamiliarization) kavramı, post modern edebiyat kuramındaki yabancılaşma (alienation) kavramı ile karıştırılmamalıdır. Post modern edebiyat kuramında yabancılaşma kavramı, bireyin, özellikle toplumsal değerlerden uzaklaşmasını ifade eden bir olgudur. Bu çalışmada kullanılan yabancılaştırma kavramı ise, edebî metinlerin anlamlandırılması sürecinde ortaya çıkan ve edebî metinlerin dilsel ve anlatsal özelliklerinden kaynaklanan alışkanlıkların kırılmasını yansıtan bir olgudur. (ÇN).

çağrıştırdığını söylüyor. Başka bir deyişle okur, yeni bir zamanı anlamlandırmaya yönelirken, bu çağrışım alanını tarif ederken uygun sözcükleri seçmede yaşadığı güçlük, yeniden yorumlamanın ne kadar gerekli olduğunu da bir göstergesini oluşturuyor. Şu durumda, geleneksel bir duygu veya kavramın değişimi veya sapma da, edebî metinlerde okuma sürecinin üçüncü bir bileşen görünmesini sağlıyor.

Bir okurun yorumunda, edebîlik kavramının her üç bileşenini de bulmamız oldukça sıra dışı bir durum. Bunun yanında, bize göre bu üç bileşenin tamamının bir edebî metinde bulunması ve birbiriyle etkileşim içinde olması gerekli. Kısaca, edebîlik, üsluba ait ve anlatısal sapmalar alışılmış göstergeleri yabancılaştırdığında ve okuru alışılmış duygu ve kavramların yeniden yorumlayıcı dönüşümlerine yönlendirdiğinde ortaya çıkıyor. Ancak edebîliğin her üç bileşeni de (üsluba ait ve anlatısal sapmalar, yabancılaştırma ve yeniden yorumlamayı gerektiren dönüşümler) birbirinden ayrı bir biçimde meydana gelebilir. Örneğin reklam metinleri oldukça çarpıcı bazı üslup özelliklerine sahiptir; aynı şekilde sarsıcı olaylar zihnimizde yer alan alışılmış duygu ve kavramların dönüşümlerini de hızlandırabilir. Bizim yaklaşımımızdaki anahtar nokta şu: Edebiyat bu bileşenlerden yalnızca birinin bulunduğu bir durumda değil, bunların tamamının bir arada bulunduğu ve birbiriyle ilişki halinde olduğu durumlarda ortaya çıkıyor. Edebiyat veya edebî metinler, özel bir içeriğe sahip olmaları, bir takım bağlamsal özellikler barındırmaları veya ideolojik işlevlerinden dolayı farklı değildir; edebiyat farklıdır, çünkü okurda bir tür ruhsal dönüşüm halini tetikliyor. Bu tür bir değişiklik süreci, bilebildiğimiz başka hiçbir şart altında gerçekleşmiyor. Buna rağmen, görsel sanatlar, müzik, dans ve sinema gibi türlerin alınması sırasında da benzer bazı süreçlerden söz edilebilir.

Edebiyatın üç bileşenini biraz daha teknik olarak şu şekilde ayrıntılandırmak mümkün: Edebiyat metinler gündelik dilden farklı bir takım özellikler barındırır veya Mukarovskiy'nin deyişiyle, *öncelenen/öncelenmiş* metinlerdir. Örneğin alıntılıdığımız şiirde, isim gruplarında bazı üslup özelliklerinin kullanıldığını görüyoruz. Öte yandan *önceleme* anlatım esasına bağlı edebî metinleri vücuda getiren büyük ölçekli yapılar da görülebilir. Çünkü bu metinlerde bakış açısında değişiklik yapmak, tematik varlıklar arasında çatışma meydana getirmek veya doğrudan veya dolaylı konuşma gibi teknikleri kullanarak karakterlerin iç dünyasına açılmak ve dile ait buna benzer imkânları kullanmak mümkündür. Bizim yaklaşımımız aslında Coleridge ve Shelley² gibi romantik İngiliz yazarlarından Rus biçimcilerine, Mukarovskiy'nin de üyesi olduğu Prag Dilbilim Çevresi'nden yakın dönemde Geoffrey Leech, Roger Fowler, Mick Short, Peter Widdowson ve diğerlerinin çalışmalarıyla uyum içindedir. Anlatı seviyesinde, ayrıca, bir metnin şiirsel dünyasını oluşturmak için bütün bir temanın/konunun zıtlık, uzatma, eksiltme ve diğer ifade teknikleriyle

² Percy Bysshe Shelley. 1792-1822 yılları arasında yaşamış İngiliz şair ve yazarı.

nasıl dönüştürüldüğünü gösteren Alexander Zholokovsky'nin (1984) çalışmasını da burada zikredebiliriz (63).

Bizim yaklaşımımız, özellikle metinsel düzeyde, hangi üslup ve anlatı özelliklerinin yabancılaştırmayı nasıl ortaya çıkardığını ve buna bağlı olarak alışıldık duygu ve kavramların nasıl dönüşüme uğradığına dair önemli ayrıntılar içeriyor. Böylece, deneysel bir çalışmaya konu olabilecek bir model geliştirdik. Aslında bizim burada tarif etmeye çalıştığımız edebî dile ait özellikler, genel olarak diğer metin türlerinde, örneğin gazetelerde, haber metinlerinde kullanılan dil veya anlatım biçimleri olarak karşımıza çıkan anlatım ve dil kurallarından hareketle de tarif edilebilir. Fakat aynı edebî özellikler/anlatım-üslup özellikleri, metinde daha belli bir anlatım tekniği veya üslup özelliğinin ortaya konması için daha özel kuralların uygulanmasıyla da ortaya çıkabilir.

Edebî bağlamda, okurlar bu tür sapmaları çarpıcı ve çağrışım değeri yüksek dönüşümler olarak görüyor. Bu tür sapmalar, daha nadir de olsa, gündelik dilde kullanılıyor ancak, böyle bir bağlamda, bu sapmalar metindeki durum modeli ile uyumsuz görünüp, okuyucular tarafından çoğu zaman dikkate alınmıyor. Bunun yanında, edebî metni okuyan okuyucunun dikkati adeta yakalanıyor ve tutuluyor ve bir an için, bilinen ve alışıldık göstergeler, adeta ötelerinde derin bir anlam varmışçasına, alışılmamış/yabancı görünüyor. Bunun sonucu olarak, okurlar yabancılaştırmayı sağlayan söyleyişlerin çağrışımları üzerinde düşündükçe, yeniden yorumlama gayreti de alışılmış duygu ve kavramları değiştirip dönüştürüyor. Bu tür bir yeniden yorumlama faaliyeti, okuru, sözü edilen yeni anlayışı üretebileceği/anlamlandırabileceği uygun bir bağlam bulmaya yönlendiriyor. Bizim deneysel çalışmamız da, bu arayışta sezginin/duygunun birinci derecede önemli olduğunu gösteriyor.

Üsluba ve anlatıya özgü dil özelliklerine sahip olmayan herhangi bir metni edebî metin gibi okumak elbette mümkündür. Başka bir deyişle buluntu şiirler³ veya gazete kupürleri de pekâlâ okurlara edebî metin olarak sunulabilir. Stanley Fish yazı tahtasında yer alan şiir anekdotuyla bunun en çarpıcı örneklerinden birini verir. Tahtada aslında beş edebiyat eleştirmenin adları vardır ve kendilerine bunun bir şiir olduğu söylenen öğrenciler, bu yazıyı bir şiir olarak yorumlamaya başlarlar. Benzer biçimde, Rolf Zwaan'ın çalışması, bir metnin edebî metin olduğuna inanan okurların, metni, aynı metnin gazete haberi olduğuna inanan okurlardan daha yavaş okuduklarını ve yüzey metindeki ayrıntılara daha çok dikkat ettiklerini gösteriyor. Ancak öncelemeyi önce çıkaran⁴ metinler için böylesine bir okur davranışı bekleniyor olsa

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanzel, Franz K., "Texts Recycled: 'Found' Poems Found in Canada." *Gaining Ground: European Critics on Canadian Literature*. Eds. Robert Kroetsch and Reingard M. Nischik. Edmonton: NeWest Press, 1985. 91-106.

⁴ Önceleme bir anlatım biçimi olup görsel, ses bilgisel, biçim bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel olmak üzere beş bölümde incelenebilir (Özünü 2001: 93).

da, biz bu davranışların edebî metnin okunmasıyla aynı olmadığı kanaatindeyiz. Belirgin şekilde öncelenmiş metinlerle karşılaşmadan, Zwaan'ın okuyucularının, bizim geliştirdiğimiz modelde belirlenen alışılmış kavram veya duyguların yabancılaştırmasını ve/ya dönüşümünü/değişimini hissetmeleri pek olası değildi. Özetle, Fish'in anekdotu veya Zwaan'ın gazete okurları anlamlı olsalar da marjinal örneklerdir ve edebî metinlerin okunmasına dair yetersiz bir kuramsal bakış açısına sahiptir.

Böylece bizim bir dönüşüm süreci olarak gördüğümüz edebîlik, kültürel etkileşimle ortaya çıkan sabit bir süreç ve her ne kadar bir metin edebî olarak kabul edildikten sonra türler bilgisi o metnin okunmasına yardımcı olsa da, edebî türlere ait deneyimlerimizle ortaya çıkan bir denetim süreci de değildir. Edebiyat, en saf şekliyle, dil potansiyelini, söz varlığının hissedilmesini ve özalgıyı içine alan ruhsal kalıtımımızın bir sonucudur. Sahip olduğumuz potansiyellerden hareketle, edebî metin karşısındaki duruşumuz ve ona karşı tepkimiz, kendimize, içinde yaşadığımız topluma ve doğal çevreye ait farklı bakış açıları geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Bu yaklaşım, bazı yönleriyle günümüzde bilinen alımlama modelleriyle örtüşmemektedir. Biz bu günümüz modellerinden iki tanesini eleştirel bir yaklaşımla ele alacak ve bunları edebî metinlerin okunması sürecinin kendine özgü olduğunu gösteren bazı deneysel verilerle karşılaştıracakız. İlk örneğimiz post modern eleştirmen Barbara Herrnstein Smith'in *Değerin İhtimalleri* ("*Contingencies of Value*") başlıklı çalışmasından olacak.

Edebiyatın Tutarlılık

Smith (1988) de, tıpkı çağdaşı olan günümüz eleştirmenleri Fish (1980, 1989) ve Eagleton (1983) gibi, edebî metinde en çok anlam ve değer kavramlarına önem veriyor. Edebiyat, sahip olduğu değeri nasıl ortaya koyar? Smith'e göre, edebî değer, tarihî şartların bir sonucu/ürünü olarak ve dışsal biçimde belirlenir, çünkü bir dönemde değer atfedilen bir varlık/olguya, başka bir zaman diliminde çok farklı biçimde yaklaşılabilir gibi, hiç değer de atfedilmeyebilir (Eagleton 1983: 10-11). Bu bakış açısına göre, [edebî] değeri belirlemeye yönelik bütün yargılar, değerlendirmeyi yapan kişinin sosyal konumuna göre biçimlenmekte, sanat eserini/edebî metni vücuda getiren özellikler belirleyici olmamaktadır: "Sanat eserlerinin tamamında geçerli ve yalnızca sanat eserlerine özgü hiçbir işlev yoktur" (Smith 1988: 35). Okur yalnızca bir metnin özellik ve şartlarını tarif etmek için metni okursa, bunlar bir süjenin belli şartlar altında çevresiyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan değişebilir yorumlardır" (31-32). Buna göre daha önce yorumlarını alıntıladığımız okur, *Coleridge*'in şiirinde tek bir mecazı işaret etmiştir. Çünkü okurun aldığı eğitim, edebî metni böyle değerlendirmesini ve metnin değerini bu şekilde belirlemesini gerektirecek biçimde gerçekleşmiştir.

Smith'e (1988) göre, estetik değer konusunda bilirkişi durumunda olanlar, genellikle akademisyenler, metinlerde kendi arzu ettikleri veya uygun gördükleri bazı özelliklerin bulunmasını istemekte ve bunların dışındaki özellikleri de ilgisiz ve yersiz bulmaktadır. Aynı bilirkişilerin, kendi aralarından olanların vücuda getirdikleri edebî metinlere ait özelliklere değer attıkları; diğer metinleri ise kuraldışı ve standartların altında buldukları söylenmektedir (41). Fakat böyle bir yaklaşım, bilirkişi grubuna olması gerektiğinden çok daha fazla güç vermektedir. Bizim, alıntıladığımız öğrenci de dâhil olmak üzere, öğrenci-okurlar üzerinden yaptığımız araştırma, edebî metinlerin okunmasında, Smith'inkinden çok daha aykırı okuma denemeleri ve değişik yaklaşımlar/alımlama biçimleri sunmaktadır. Çünkü okurlar, özellikle sınıf gibi resmî bir ortamla sınırlanmadıkları zaman, yorum ve değerlendirmelerinde kendi yollarını kendileri belirleyebilmektedir.

Okurların edebî metinleri böylesine farklı biçimlerde anlamlandırmaları, zaman zaman belirtildiği gibi (Fish 1989: 83; Smith 1988: 11), ne sorumsuzca ne de tuhaf bir davranıştır. Biz, yorumların birbirinden oldukça farklı olduğu zamanlarda bile, edebî metinlerdeki üslup ve biçim özelliklerinin okuma sürecini etkilediğini birkaç farklı şekilde ortaya koyduk. Örneğin çalışmamız sırasında, bir kısa hikâyenin bölümlerini, genellikle cümleler halinde, öyküdeki üslup özelliklerini tespit etmek amacıyla numaralandırdık. Okurlardan hikâyeyi okumalarını istediğimizde, öncelemenin miktarı ile her bölüme ait okuma zamanı arasında önemli miktarda bir paralellik olduğunu, aynı zamanda okurların bölümleri çarpıcılık, duygu ve belirsizlik bakımından sınıflandırmaları arasında da benzer bir paralellik bulunduğunu gördük. Buna göre, okurlar, öncelemenin bulunduğu bölümleri okumak için daha fazla zaman harcamakta/ayırmakta, ayrıca sözü edilen bölümleri daha çarpıcı, duyguları harekete geçirici ve anlam gizliliği bakımından da daha üretken olduğunu düşünmektedirler (Miall ve Kuiken, 1994b). İster edebiyat isterse edebiyatla biraz ilgisi olan hatta hiç ilgisi olmayan alanlarda okuyan öğrenciler olsun, ulaştığımız bulguların değişmediğini gördük. Bu nedenle okurların öncelemeye verdiği tepkinin, edebiyat eğitiminin/edebiyat konusunda eğitilmiş olmaktan tamamen bağımsız olduğu anlaşılmaktadır (Sten 1994; Van Peer 1986).

Okurların kültürel artalanlarının iletilmesinde öncelemenin rolü, Coleridge'in *Yaşlı Gemici* ("The Rime of the Ancient Mariner") adlı uzun şiiri üzerine yapılan bir incelemede de vurgulanıyor. Şiir hakkında 1900'den 1990'a kadar yapılan araştırmaları tarayarak, toplam 166 kitap ve makalede 625 dizeden oluşan şiirin hangi bölümlerinin alıntılındığını araştırdık. Ardından, yorumlarını alıntıladığımız okurla ilgili çalışmamızı yaptığımız esnada, 30 ayrı okur da, çarpıcı buldukları beş bölümü belirlediler. Eleştirmenler/akademisyenler ile öğrenciler tarafından belirlenen dizeler/bölümleri değerlendirdik. Rakamlar arasındaki bağıntı oldukça dikkat çekiciydi, $r(623) = .44$, $p < .0001$. Buna göre her iki grup tarafından seçilen dizeler ya önceleme bakımından ya da, zıtlık/karşıt değerlik veya çokanlamlılık gibi, anlatsal özellikleri bakımından yoğun olduğunu gözlemledik. Demek ki, şiir/edebî metin zaman (1990-

1991), edebiyat eğitimi (öğrenci veya akademisyen/eleştirmen) ve kuramsal bakış açısı (psikanalizim, yeni eleştiri) gibi unsurları da aşan özelliklere sahip olan bir varlık alanıydı.

Smith'e (1988) göre sanat değeri yüksek eserlerde temel dokulardan, yineleyici yapılardan veya ortak özelliklerden bahsetmek yanlıştır. Sanat eserlerinin özünde veya yapısında değişmez özelliklere ulaşma gayreti, bu eserlerde zorunlu veya objektif değer arayışından farksızdır. Böylece Smith, diğer post modern kuramcılar gibi, edebî metnin, okur tepkisini yönlendiren özelliklerini belirlemeyi özcülük olarak görür. Ona göre bir metnin özellikleri veya özü metnin her noktasında belli süjelerin/kişilerin dinamik/değişken unsurlarla etkileşimi anlamına gelmektedir. Bütün okurları etkileyen sabit, önceden belirlenmiş özelliklerden söz etmek mümkün değildir. Bu sözde özellikler okurlara önceden, Fish'in deyişiyle, yorumlayıcı çevreler tarafından zorla kabul ettirilen ve eğitimsel ve kültürel kuralların ürünü olan bir takım değerlendirmelerden doğmaktadır.

Smith'in (1988) söylediği biçimde "Edebî değer, bir süje veya objenin özelliği değil, bir sistemin değişken/dinamik özellikleriyle meydana gelen bir üründür". Fakat yine ona göre, edebiyat eleştirmenleri ve okurları bu sistemin içinde yer almaktadır ve bu nedenle ortak değerlere/ilgilere sahip olduklarından edebî metni belli bir perspektiften değerlendireceklerdir. Hâlbuki bizce Smith'in sözünü ettiği değerler/ilgiler önceden biçimlenmiş olarak değil okuma etkinliği sırasında ortaya çıkmaktadır. Böylece bir okur ister eleştiri dünyasına aşına olup olmasa da/akademik çevreden gelmesin de, bir edebî metindeki anlatım ve üslup özelliklerinin görece ve bunları, örneğin 'çok çarpıcı' biçiminde, değerlendirebilecektir. Buna göre, okurun alışkanlıkları okuma etkinliğini doğrudan etkilememektedir. Tam aksine, metnin edebîliği konusunda okurda soru işareti uyandıran şey de, yine okurun kendisine ait okuma alışkanlıkları/tecrübeleridir. Örneğin, verdiğimiz ilk örnekte Coleridge'in "Bülbül" adlı şiirini okurken, okur önceki/alışılmış bakış açısını zamanında okuma tecrübesine katmıştır. Bizim ilgi alanımız, Smith'in iddia ettiği gibi, durağan/sabit olsaydı, şiirdeki sapmaları kavramak da imkânsız hale gelirdi.

Edebiyatın etkisi benzerlik ve alışkanlıklardan (alışılmış ifade kalıplarından) uzaklaştığı ölçüde ortaya çıkıyor. Edebî metni okurken, muhtemelen sorgulamadan edindiğimiz kültürel bakış açılarımızın sorgulanması büyük bir olasılıktır. Şu durumda, edebiyat, sahip olduğumuz bakış açılarını yeniden biçimlendirme ve bize daha geniş bir düşünme alanı sağlama konusunda, inanç ve değer sistemlerimizi yeniden gözden geçirmemizi sağlayan edebiyatın sahip olduğu uyarlanabilirlik değerini ön plana çıkarmaktadır. Önceleme ve yabancılaştırmayı konu alan uygulamalar Coleridge ve Shelley gibi romantik kuramcılardan bu yana edebiyat kuramcılarının çalışmalarında önemli bir yer işgal etse de, söylem incelemelerinde, taslak yenilenmesinin edebî metne verilen tepkinin ayırıcı özelliklerinden biri olduğunu savunan, Cook (1994: 10) ve bizim gibi (Miall 1989), günümüz kuramcıları da bulunuyor.

Biraz ileride göstereceğimiz gibi, bizim önerimiz, duygu unsurunu ele alışımız bakımından Cook'un yaklaşımından ayrılıyor; çünkü bize göre duygu unsuru, edebî metinlerin ortaya çıkardığı yeniden yorumlama süreçlerinde merkezî bir role sahip.

Anlatının da Ötesinde

Edebiyatı ve/veya edebî metinleri alımlama sürecinin farklılığını belirlemenin ve anlamının zorluğu, son zamanlardaki söylem analizi alanında da kendisini göstermektedir. Bu bölümde, anlatının alımlanma sürecine dair yapılan iki önemli çalışmadan söz edecek (Trabasso ve Magliano, 1996; Zwaan, Magliano ve Graesser, 1995) ve onların, bizim sunduğumuz edebîlik kavramıyla olan ilişkilerini irdeleyeceğiz. Burada amacımız, söylem analizi kuramı, teknik bakımdan çok yönlü bazı yaklaşımlar içeriyor olsa da, edebîlik, bu yaklaşımın da sınırlarını aşan bazı süreçleri kapsamaktadır (bkz. Miall ve Kuiken, 1994a). Bu süreçler, Zwaan'ın (1993, 1996) edebî metinlerin kuraldışı karakterine dair önerdiği kontrol süreçlerini yalnızca içermekle kalmamakta, aynı zamanda onların ötesine de geçmektedir.

Zwaan'ın (1993, 1996), Kintsch'in (1988) kuruluş-bütünleşme modeli içinde yer alan önerisi dışında tutulacak olursa, söylem analizi kuramının amacı, gerek açıklayıcı gerekse edebî her türden metnin okurlar tarafından alımlanma süreçlerinin aydınlatılması üzerine olmuştur. Örneğin Van Dijk (1979), edebî alımlamaya özgü bir farklılık görmemiş ve edebî metinleri genel söylem gelişimine dair genel bir kuram kapsamında ele almıştır. Daha yakın geçmişte, bağlamsal durum yaklaşımı üzerinde çalışan Zwaan ve Radvansky (1998, 162), bir anlatı metninde bağlamsal durumu konusundaki anlayışımızın, metni anlamamızla eşit olduğunu belirtirler. Hâlbuki bu yaklaşım edebî metinlerin anlaşılması konusundaki soru işaretlerini gidermekten uzaktır. Çünkü okurların bağlam durumunu nasıl oluşturduklarına dair son zamanlarda yapılan çalışmalar, edebîliğin okuma sürecindeki etkilerini göz ardı etmektedir.

Zwaan ve onunla birlikte çalışan araştırmacılar (Zwaan, Magliano ve Graesser 1995; Zwaan, Langston ve Graesser 1995), okurların, anlatının alımlanması sırasında bağlam durumunu nasıl oluşturduklarına dair önemli saptamalarda bulunuyor. Durum bağlamının yapılması, tartışma (veya önermelerin) ve bunların ilişkileri (göndergeleri arasındaki bağlantıları) ile zaman, uzam ve nedensellik arasındaki değişimleri kapsamaktadır. Örneğin bir öykünün parçaları bu bileşenlere göre düzenlendiğinde, çok boyutlu düzgün doğrusal okuma tekniklerinden hareketle varılan tahmini okuma süreleri, durum bağlamının oluşturulması için gerekli işleme şartlarının gösteriminde kullanılabilir. Buna rağmen bir durum modeli, herhangi bir anlatının anlaşılması için gerekli bilişsel süreçlerin düzenini göstergelemektedir. İşte, edebî metinleri, bir olgu halinde anlamının güçlüğü de, edebî metinlerin sahip olduğu bir tür yabancılaştırma gücünden kaynaklanmaktadır.

Bazı üslup değişimleri (uzamsal sapmalar, vb.) durum modeliyle açıklanabilirken, edebî metinlerin asıl dikkate değer özellikleri, dışarıda kalıyor. Bu ihtimali irdelemek üzere, Zwaan'ın da üzerinde çalıştığı (1995) öykülerden birini (Elizabeth Bowen, Şeytan Sevgili, 1981) okur tepkisi açısından yeniden inceledik. Öykünün parçaları Zwaan'ın belirlediği biçimde önceleme için ayrıldı. Örneğin "Ölü gibi durdu ve koridordaki masaya baktı" (She stopped dead and stared at the the hall table), cümlesinde [cümlelerin elbette İngilizce'sinde], "st" sesleri yinelenmedir. Bununla birlikte, aynı cümlede geçen iki söz grubunda "p" ve "l" seslerinin yinelenmesi okuma hızını düşürmektedir. Ayrıca, düz değişmeceli olarak kullanılan "ölü" sözcük birimi de, sıradan bir sözcük olmasına rağmen, öykünün bağlamı içinde karamsar bir etki meydana getiriyor. Öykünün ses bilimsel ve anlam bilimsel özelliklerine dair yaptığımız ve rakamlara aktardığımız bu tespitler, bu cümledeki öncelemenin de şifresini oluşturmuş oldu.⁵ (Diğer birçok parça da, dilbilgisel düzeyde ön plana sahiptir ve bu da toplam rakamlara yansımaktadır). Buna göre, rakamların yükselmesi halinde, okuma süresinin de uzadığını belirledik (Miall & Kuiken, 1994a).

Ardından, önceleme şifresi ve durum modeli için belirlenen veriler karşılaştırılarak, Zwaan'da gördüğümüz düzgün doğrusal çözümleme modeli kapsamında ve öge çözümlemesi yöntemi kullanılarak, okuma sürelerinin belirlenmesinde kullanıldı. Bunun dışında, bakış açısı ve esas karakterin duygularına olan yakınlığın derecesini göstermek üzere bir *perspektif* şifresi, cümlelerin dizisel durumları (okurlar, öyküyü okuma sürecinde hızlanma eğilimi taşımaktadır), ve parça başına düşen hece adedi (son iki değişken, burada bizi kuramsal olarak ilgilendirmediği için, yalnızca prensip olarak incelemeye dâhil edildi). İncelememizin sonunda, tıpkı beklediğimiz gibi oldukça önemli sonuçlara ulaştık (Bkz. Tablo 1): $F(9, 139) = 183.24$, $p < .0001$, bu sonuçlar, okuma süresinin tahmin edilmesinde öncelemenin katkısı durum modelindeki yeni tartışmalar bileşeni ile karşılaştırılabilirken, durum modelindeki diğer bütün öğelerden daha geniştir. Ayrıca, önceleme ve yeni öğeler, okuma sürelerini ayrı ayrı etkilemektedir, başka bir deyişle bunların okuma süresi üzerindeki etkisi birbirinden bağımsızdır. *Parçalı bağıntı* (hecelerin sayısına göre), $r(147) = .059$, ns.

⁵ Foregrounding kavramı, Türkçe'de "önceleme" sözcüğüyle karşılanmaktadır. "Öncelemeler, yazılı ve sözlü anlatımda önemli bir dil olayıdır. Buna bağlı olarak nazımda ve nesirde kullanılış biçimlerinin doğurduğu sonuçlara göre, stilistik açıdan duygusal ve düşünsel etkiler yaratan türlü söz ve anlam sanatları düzeyinde bir görünüm kazanmış olarak karşımıza çıkar. Öncelemelerin şiir dilinin oluşturulmasında kurgusal yöntemler açısından çok önemli bir yeri vardır. Şairler öncelemeleri, yeni, değişik, özgün, benzerlerinden ayrı ya da öncekilerden daha güzel bir anlam ve söz yapısı içerisinde kendilerine özgü ölçütlerle seçtikleri kelimelerle sanatlarının ve üsluplarının temel bir gereği ve özelliği olarak uygularlar. Bu nedenle, bir şiirin, bir beytin ya da bir dizenin hangi sözle başlayacağı dilbilgisi kurallarına göre değil, şiir sanatının inceliklerine göre belirlenir" (Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Cem Dilçin, Stilistik Açısından "Öncelemeler" ve Fuzulî'nin Şiirlerinde "Yüklem Öncelemesi" *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1, İstanbul 2008, 41-94). (ÇN).

TABLO 1

“Şeytan Sevgili” adlı Öyküde, Değişkenler Bağımsız Değişkenler ve Ortalama Okuma Sürelerinin Çok Boyutlu Düzgün Doğrusal Çözümlemesi

df = 147	Yalın	Parçalı
Parça	-.15	-0.21**
Hece	0.94****	0.84****
Yeni Ögeler	0.72****	0.30****
Örtüşme	0.11	-0.07
Zaman	0.14	0.16*
Uzam	0.13	0.08
Neden	0.24***	0.06
Perspektif	0.21**	-0.01
Ön Alan	0.72****	0.26****

*p < .05 **p < .025 ***p < .01 ****p < .005 (tek kuyruklu)

Peki, yukarıda geçen rakamlarla, okurun edebî metinleri anlaması konusunda bizim gösterdiğimiz yaklaşım arasında nasıl bir bağlantı bulunuyor? Öncelemeye verilen okur tepkisi ile söylem çözümlemeleri alanındaki yaygın çıkarımların nasıl bir ilgisi var? Bu sorular, okurların edebî metni okuma sürecinde sesli düşünme prensipleri hesaba katılarak artırılabilir. Bizim yaklaşımımız, Trabasso ve Magliano'nun (1996), bir öyküyü alımlayan okurların sözel tepkilerini inceledikleri kuramsal yaklaşımları ile karşılaştırılabilir (bu çok kısa anlatı, bir savaşçı olan Ivan'ın, yağmacı bir ejderhayı öldürmesini konu alır). Trabasso ve Magliano, okurlar tarafından verilen cevapların 3 başlık altında yoğunlaştığını gösteriyor: Geriye bakış (açıklamalı); eş-zamanlı (çağrışımsal); ileri bakış (kestirim). Açıklama, geriye dönüş odaklıdır; çünkü odak cümleyi metin bilgisi veya geçmiş bilgiye dayalı çıkarımlarla birleştirme işlevi görmektedir. Açıklamalar, bir şeyin *neden* meydana geldiğiyle ilgilidir; dış durum, olay, amaç ve diğer içsel durumlar, duygusal tepkiler, eylemler ve amaçlara bağlı olan başarı veya başarısızlık durumlarını gösterir; açıklamalar, başka bir deyişle, belli bir olayın anlaşılabilmesi için, fiziksel, güdüsel ve psikolojik nedenler ile bu olaya ait nedensel koşulları ortaya çıkarır. Açıklamalar, Trabasso ve Magliano'nun, çalışmalarında inceledikleri başlıklarda en yaygın olarak kullanılan yorum biçimidir. Yorum sıklığı şu şekilde gerçekleşti: Açıklamalar, %50; çağrışımlar, %16; kesintiler, %9; üst yorumlar, %4; ve yorumlar, %21.

Yukarıdakiyle karşılaştırılacak olursa, edebî bir öyküye okurların tepkilerini içeren bir araştırmada, incelediğimiz sesli düşünme etkinlikleri, bir öncekine kıyasla, daha

düşük oranda açıklama unsuru içermesiyle birlikte, diğer gruplandırmalar bakımından da Magliano ve Trabasso'nun (1996) tasarladıklarından da daha düşük olarak gerçekleşti. Seán O'Faoláin'in "Alabalık" başlıklı öyküsü, çoğunluğu cümle biçiminde 84 birime ayrıldı ve 30 katılımcı bunları tek tek bilgisayar ekranından okumaya başladı. Okudukça, öyküyü nasıl anladıklarını dair değişen yorumlarını paylaştılar. Sonuçta, sesli düşünme etkinliklerini, bizim daha önceden belirlediğimiz kategorilerden oluşan kuramsal yaklaşım yerine, yakın anlamlı olup yinelenen ifadeleri dikkate alarak inceledik. Bu incelemede, ortaya çıkan bileşenleri 14 gruba ayırdık; bunlar aşağıda, Tablo 2'de gösteriliyor. Her türe ait bileşenin yinelenme sıklığı da, her 84 öykü birimi için gösteriliyor.

TABLO 2

"Alabalık" Adlı Metinde Sesli-Düşünme Etkinliklerinin İncelenmesinde Elde Edilen Yorum Türleri ve Örnek Yorumlar

<i>Karakterlere Dair</i>	Julia, sırf heyecan olsun diye, yine yapacak
<i>Ayrıntılı Açıklama</i>	Alabalık meselesi hala çözülemedi
<i>Çağrışım</i>	Tünel karanlık ve soğuk
<i>Öngörü</i>	Julia alabalığı nehre atacak
<i>Gerçek Dünya Bilgisi</i>	"Karanlık Yürüyüş" İngiltere ve Newfoundland'da olabilir
<i>Alıntılar</i>	"Irmak kenarındaki ıssız bataklık"
<i>Üslup</i>	Balığın tasvirinde mecazın kullanıldığını fark ettim.
<i>Benzetmeler</i>	Alabalığın yer aldığı bölümde bir benzetme yer alıyor.
<i>Sorgu</i>	Acaba, Julia korkuyor mu? Yoksa yakalanmak mi istemiyor?
<i>Sürpriz</i>	Balığın nefes nefese bir biçimde tasviri çok çarpıcı
<i>Okurun Yaklaşımı</i>	Julia'nın başı derde girdiği için seviniyorum.
<i>Tema/Temalaştırma</i>	Yine hapishanedeki alabalık sembolüyle karşı karşıyayız.
<i>Edebi gönderge</i>	Karakterin şivesi Wuthering Heights'ı hatırlatıyor.
<i>Okuma Bilinci</i>	Hikâye, başlangıcından itibaren okuru içine çekiyor.

1. Okurların, sık sık öykünün yüzeysel kodundan etkilendikleri gözlemlendi; bu da, okuma sürecinde okurların karşılaştıkları bölümleri birebir yinelemelerini sağladı (Yorumların % 21.5'i);

2. Okurların, metnin biçimsel özellikleri konusunda dikkatli oldukları ve özellikle öykünün üslup özellikleri konusunda yorum yaptıkları gözlemlendi (% 7.6);

3. Okurlar, öyküyü genel olarak şaşırtıcı veya karışık buldukları gözlemlendi; bu da, yüksek oranda metnin anlamını sorgulamalarını beraberinde getirdi (% 10.1).

4. Öyküdeki bazı unsurlar karşısında zaman zaman şaşkınlıklarını ifade ettikleri gözlemlendi (% 4.1).
5. Okuma sürecinde, genellikle yorum içeren düşünceler geliştirdikleri gözlemlendi; biz sonradan bu etkinliği *temalaştırma* biçiminde kavramsallaştırdık (% 3.1).

Aşağıda, Tablo 3'ün sol tarafında da gösterildiği üzere, katılımcılar tarafından yapılan ayrıntılı ve genel açıklamalar da dikkate alındığında, karakterlerin davranışlarına ait açıklamalar, en çok kullanılan bileşen olarak dikkati çekiyor, bu açıklamalar, toplam yorumların % 36'sını oluşturuyor. Yorumları sınıflandırma yöntemimiz Trabasso ve Magliano'dan (1996) farklı olsa da, genel gruplandırmalarımız, onlarınkiyle bizimkini karşılaştırabileceğimiz ölçüde geniş. Yalnızca birkaç açıklamanın dışında, bizim seçtiğimiz öykünün, daha az çağrışımsal ve beklenen yorumları ortaya çıkardığını hatırlatalım. Bununla birlikte en dikkat çekici nokta, edebî metnin okuma sürecine ait, tartışmalı da olsa, ayırt edici olarak kabul edilebilecek yorumların çokluğu.

Böylece, edebî bir anlatı söz konusu olduğunda bile, okurların, söylemin analizi geleneğinde çok da dikkate alınmayan yoruma dayalı bazı zihinsel etkinliklere giriştiğini görüyoruz (Zwaan, Magliano ve Graesser, 1995). Biz öncelikle, okurların sesli yorumlarını öngörebileceğini düşündüğümüz bir dizi kuramsal değişken belirledik. Her birim, biraz yukarıda tarif edilen, örneğin, sessel, dilbilgisel ve anlamsal düzeyde gerçekleşen yüzeysel özelliklerin oluşumuna göre kodlandı. Ardından anlatsal birimler, Zwaan, Magliano, and Graesser'in (1995) metodu izlenerek, durum modelinin değişkenlerine göre kodlandı. Bunlar arasında, yeni tartışmalar değişkeni, öngörme yetisi en güçlü olanı ve aslında burada belirtilen tek değişkendi. Ayrıca, bizim kullandığımız öykü, tek bir öykü karakterini, Julia adında genç bir kızı, merkeze aldığından, *perspektifi* oluşturmak üzere 4 maddelik bir ölçek hazırladık ve okurların karakterle kurduğu yakınlık düzeyini değerlendirdik. Bu ölçek, karakter hakkında hiç bir yorumun yapılmayışından, onun davranışlarının yüzeysel boyutuna ait değerlendirmelere ve serbest dolaysız anlatım yoluyla, okurun, karakterin bakış açısını veya duygularını paylaşmaya davet edildiği bir aralığı kapsıyor.

Tablo 3'ün üst köşesinde, her gruba ait yorumların sıklığı ile 3 öyküden her birine ait değişkenlerin yüzdeleri arasındaki bağıntıyı gösteriyoruz. Burada dikkat çekici olan, öncelemenin çok büyük oranda ilgili yorumları, alıntıları, üsluba dair yorumları ve sürpriz unsurunu belirlemesiydi. Yeni tartışmaların, özellikle üslup ve imajlar çevresinde yoğunlaştığını gördük. Bu da, bize, özgün önermelerin, öyküsel olayların zihinde canlandırılmasını sağlayan inandırıcılık özelliğine katkısını olduğunu düşündürdü. Bunun yanında bakış açısı, sistemli bir şekilde karakterin açıklamalarıyla ilgili görünüyor: Okurların, Julia'ya yakın hissettikçe, onun davranışlarını açıklamak için formüller üretmeye yöneldiklerini gördük.

Benzer bir çalışmada (Miall ve Kuiken 1994a), *Alabalık* öyküsünü normal hızlarında okuyan 60 okurun okuma sürelerini topladık. Ardından okurlar öyküyü yeni-

den okudu ve farklı gruplar, etki, anlaşılabilirlik, önem gibi kriterleri dikkate alarak, her bir öyküyü puanlama yöntemiyle değerlendiler. Tablo 3'te okuma süreleri ile puanlamalardan ikisinin bağıntısı görünüyor; bunlar anlaşılabilirlik (okurların, birimlerin anlamı konusundaki tavrı) ile önem (okura göre, bir birimin, öykünün bütünsel anlamı için taşıdığı önem) idi. Burada, açıklama miktarının okuma sürelerini belirlediğini söyleyen Trabasso ile Magliano'nun raporlarının aksine (1996: 263), biz, çağrışım, üsluba dair yorumlar ve soruşturmaların, daha uzun okuma süreleri ortaya çıkardığını tespit ettik. Anlaşılabilirlik başlığı altındaki puanlamalar bu durumu açıklayabilir; çağrışım, üsluba dair yorumlar ve sorgulamalar da, anlaşılabilirliği belirleyici durumda. Başka bir deyişle, anlaşılabilirlik, edebî tepkiye özgü olan ve kaynakların algılanması konusunda artan bir ihtiyaca göndermede bulunuyor. Bu anlamda, Tablo 3'ün alt yarısındaki karşılıklı bağıntılarda görüldüğü gibi, anlaşılabilirliğin, öncelemenin ortaya çıkmasıyla da bağıntılı olduğunu vurgulamak gerekir.

Bu çalışmada ve de *Şeytansı Aşık*⁶ adlı öyküye verilen tepkileri yeniden incelediğimiz önceki çalışmada elde edilen bulgular, öncelemenin, edebî metin okurları üzerinde önemli bir gücü olduğunu gösterdi. Ayrıca, ikinci çalışma, okurun önceleme ile karşılaşması yabancılaştırma etkisi yaratıyorsa (örneğin kavram ve duygulardan önce soru işareti koymak), ortaya çıkan anlaşılabilirlik, edebî metnin anlaşılmasında özel bir kontrol durumu yaratıyor. Bununla birlikte, bu, Zwaan'ın (1993, 1996) ortaya koyduğu kontrol sisteminden oldukça farklı bir kavramı işaret ediyor. Anlaşılabilirlik, Zwaan'ın teklif ettiği gibi, bir durum

⁶ İrlanda asıllı İngiliz romancı ve öykü yazarı Elizabeth Bowen'ın 1945'te yayımlanan *The Demon Lover* adlı öyküsü. (ÇN).

Tablo 3
 “Alabalık” Adlı Öyküde Sesli-Düşünme Etkinliklerinde Yapılan Yorum Türlerinin Sıklığı, Öykü ve Okurlara Bağlı Değişkenler Arasındaki Bağntı

Etkinlik Türleri	Puan ^a	%	Birimsel Bağntılar (Hece Düzeyinde)					
			Öyküye Ait Değişkenler			Okura Ait Değişkenler		
			Önceleme	Yeni Tartışmalar	Bakış Açısı	Okuma Süresi	Anlaşılmazlık	Önem
Karakter Analizi	861	33.6	-.179	-.171	-.262*	-.069	-.099	.154
Ayrıntılı Açıklama	53	2.1	.085	.051	-.069	-.141	-.078	-.063
Çağrışım	166	6.5	.289***	.159	-.230*	.402***	.248***	-.163
Beklenti	84	3.3	.068	-.029	.031	-.007	.033	.145
Dünya Bilgisi	95	3.7	.045	.171	-.170	.083	-.080	-.393***
Alıntılar	551	21.5	.463***	.173	.186	.205	.304**	-.092
Üslup	194	7.6	.301**	.284**	.039	.387***	.400***	-.062
İmge	39	1.5	.228*	.204*	-.079	.061	.106	-.155
Sorgulama	258	10.1	.167	.198	.042	.438***	.596***	.230*
Sürpriz	106	4.1	.339**	.106	.220*	.193	.334**	.109
Okur duygusu	80	3.1	-.150	-.069	-.064	-.071	-.097	.049
Konu Anlamlandırma	55	2.1	-.112	.110	.228*	-.045	.42	.240*
Edebî atf	15	0.6						
Öykü ve Okur Değişkenleri Arasında Karşılıklı Bağntı								
Yeni Tartışmalar			.013	—	—	—	—	—
Bakış Açısı			.259*	-.122	—	—	—	—
Okuma Süresi			.414***	.322**	.151	—	—	—
Anlaşılmazlık			.355***	.195	.263**	.463***	—	—
Önem			.047	-.150	.368***	-.035	.141	—

^a 3,183 parça bileşeninden 2,561'i değerlendirildi (%80.5); diğer bileşenler, öykünün, parçadan daha büyük bölümleri için geçerliydi.
 * p < .05. ** p < .01. *** p < .001 (bütün p değerleri, tek kuyruklu snama olarak düşünülüdü).

modelinin biçimlenmesini geciktirse de, bize göre, daha da önemlisi, anlaşılmaçlık, okurun, metnin konusunu anlamlandırma sürecinde ortaya çıkan anlayışındaki dönüşümleri göstergeliyor. Başka çalışmalarımızda da ortaya koyduğumuz gibi (Miall ve Kuiken, 1994a, 1994b; Miall, 1995), biz bu süreçte ‘duygu’ unsurunun özel bir rol oynadığını düşünuyoruz. Yorumun aracı olan ve ‘anlamın peşindeki çaba’yı (Bartlett, 1932, 44) yönlendiren duygu, (zihinde canlanan) taslakların yeniden bağlamlaştırıldığı bir süreç başlatarak, okurda yeni bir deneyimin yaşanmasını sağlıyor. Bizimi bu yazının son bölümünde ele aldığımız süreç de bu süreç.

Kişisel Anlamların Dönüşümü

Durumu modelinin bileşenleri ve onları destekleyen çıkarımsal süreçler, bütün okuyucular için ortak ve muhtemelen zorunlu olan anlamın temel bileşenlerini temsil ediyor. Önceleme ise, bunun aksine, edebî metnin alımlanmasında ortaya çıkan kişisel farklılıklar noktasında, özellikle de duygu unsurunu ön plana çıkardığı için, önemli bir ayırım noktasına işaret ediyor. Duygu faktörünün, okurdaki benlik kavramını tetiklediği ve benlik kavramıyla ilgili belli konular ile alışkanlığın kırılmasının ardından yorumlayıcı bir bağlam yaratan deneyim veya anılara yönlendirdiği anlaşılıyor. Böylece, bütün okurlar edebî metinlerde önceleme kavramına karşı hassas olmakla birlikte, *Yaşlı Gemici* üzerinde yaptığımız incelemeden de anlaşıldığı gibi, okurlar, metinleri anlamlandırma sürecinde önemli ölçüde ayrılıyor. Bu nedenle, biraz yukarıda, edebiliğin üçüncü bileşeni olarak tanıttığımız, okurların duygu ve kavram dünyalarında meydana gelen değişim veya dönüşüm, birey olarak okura

özgüdür. Bu açıdan bakıldığında aslında edebiyatın bireydeki bireyselliği ortaya çıkardığını düşünebiliriz.

Yaşlı Gemici üzerindeki incelememizde yer alan katılımcıdan aldığımız örnek, bu sürecin, okuma sonucu özel bir deneyim aracılığıyla ortaya çıktığından dolayı bizim, adına *canlandırma* dediğimiz bir tepki biçiminde nasıl ortaya çıktığını gösteriyor (Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Sikora, Kuiken ve Miall 1998). Okur tarafından seçilen bölüm şiirin sonlarına doğru geliyor:

Yalnız bir yolda yalnız kalmış biri gibi
Yürüyor korku ve dehşet içinde,
Bir kere de yuvarlak yürüyüşlere başladığında,
Çevirmez artık başını;
Çünkü bilir ki korkunç bir zebani
Arkasından kapıyı kapatır. (*Mariner*, Il. 446-451)

Yalnızca, karanlıkta yalnız olma duygusunu paylaşacağım. Bunun hakkında hiçbir şey yapamayacağınızı bilmek, fakat sırf bu duyguyla başka çıkabilmenin başka hiçbir yolu olmadığını bildiğiniz için, böyle bir şey olmuyormuşçasına yolunuza devam etmek, bundan kaçamıyorsunuz... Aynı zamanda, sanki savaşmanın hiçbir anlamı yok, bir suçluluk psikolojisi içinde, olan şeylerden, bu şeyin kendisini takip etmesinden sanki kendisi sorumlu; bu nedenle ondan kaçmaya çalışmasının bir anlamı yok, çünkü bu senin kaderin. Yalnızca herkesin öleceği gerçeğini hatırlatıyor. Onu takip eden her ne ise, onu yakalayacak. Ne kadar süreceğini ve ne zaman onu yakalayacağını bilmiyorsunuz, ama sonunda bunun gerçekleşeceğini biliyorsunuz.

Okur, yalnızlık duygusunu deneyimlemesinin ardından, şiirdeki öznenin/ anlatıcının durumuna odaklanıyor (“bir suçluluk psikolojisi içinde, olan şeylerden kendisi sorumlu”); ve kendisini de dâhil edecek şekilde dikkat çekici bir genelleme yapıyor. Böylelikle okurun tepkisi birbirini izleyen, aşamalı bir şekilde gerçekleşiyor: Bir duyguya ait ilk farkındalık; bu duygunun, şiirin anlamını ortaya koyacak şekilde kullanımını ve, bu duygunun öznenin durumuna/bakış açısına uygulanması. Son olarak, okur yorumunda yer alan belki de en dikkat çekici şey, öznenin durumuyla okurunki arasında bir geçişgenlik görüyor olmamız; çünkü “sen” ile “O” değişmeli şekilde kullanılıyor: ‘Ondan kaçmaya çalışmasının bir anlamı yok, çünkü bu *senin* kaderin’. Bu noktada, okurun metinden anladıkları, “her insan ölür” çevresinde odaklanıyor. Bu, kendi başına derin bir yorum olmasa da, oluşum şekli, okurun bu tema ile kişisel bir bağ kurduğunu ve şiiri okuma sürecinde kendisini ilgilendiren bir tema olarak, şiiri ta-kip etmesini sağladığını görüyoruz.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Edebîliğin, metindeki üsluba veya dile ait çarpıcı özellikleri ve okurun bu özelliklere verdiği tepkileri içine alan ilk iki bileşenin, edebîliğin belirlenmesinde gerekli fakat yetersiz olduğu anlaşılıyor. Üçüncü bileşen, okurun, metinde duygu bakımından çarpıcı ve çağrışımsal bakımdan zengin olguları

kendi içinde ayrıntılandırma çabası ile ortaya çıkıyor. Bu çabalar, bizim biraz yukarıda adına metnin konusunu anlamlandırma biçiminde de ortaya çıkabilir. Son örnekte, adına canlandırma dediğimiz özel bir tür anlamlandırma türü gösterdik: Bir bütün olarak bu etkinliklerde, okurların, metnin çarpıcı ve çağrışımsal bakımdan zengin bölümlerinde, aşamalı bir şekilde etkin bir tema geliştirdiğini ve okurun, metinde cisimleşen varlıksal kaygılara dâhil olduğunu ve kendileri ile anlatıcının sınırları arasında bir bulanıklığını deneyimlediğini tespit ettik.

Biz, edebîlik kavramının, 3 aşamalı bir biçimde incelenebileceğini göstermiş olduk. Bunlardan üçüncü düzey, en az anlaşılır olan düzey olarak dikkati çekiyor ve bu düzeyin anlaşılması için dikkatli biçimde tasarlanmış araştırmalara ihtiyaç bulunuyor. Bununla birlikte, gelecekte yapılacak deneysel çalışmaların, edebî metne verilen tepkiyi ortaya koyan ve birbiriyle etkileşim halinde olan bileşenlerin yalnızca belirleyici ve kendine özgü olduğunu değil, aynı zamanda psikolojik ve fiziksel tepkilerden oluşan özel bir düzene bağlı olduğunu gösteriyor. Son araştırmamızda da görüldüğü gibi, bu bileşenlere, edebî metinlere verilen tepkiye insanın kültürel evrimindeki kalıcı önemini veren de budur.

KAYNAKÇA

- BARTLETT, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- BOWEN, E. (1981). The demon lover. In C. Brown (Ed.), *The collected stories of Elizabeth Bowen* (pp. 661-666). New York: Knopf.
- COLERIDGE, S. T. (1924). *The poems of Samuel Taylor Coleridge* (E. H. Coleridge, Ed.). Oxford, England: Oxford University Press. (Original work published 1817).
- COOK, G. (1994). *Discourse and literature: The interplay of form and mind*. Oxford, England: Oxford University Press.
- EAGLETON, T. (1983). *Literary theory: An introduction*. Oxford, England: Basil Blackwell.
- ERLICH, V. (1981). *Russian formalism: History-Doctrine* (3rd ed.). New Haven, CT: Yale University Press.
- FISH, S. (1980). *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- FISH, S. (1989). *Doing what comes naturally: Change, rhetoric, and the practice of theory in literary And legal studies*. Durham, NC: Duke University Press.
- GRAESSER, A. C., MILLIS, K. K., & ZWAAN, R. A. (1997). Discourse comprehension. *Annual Review of Psychology*, 48, s. 163-189.
- HOBBS, J. R. (1990). *Literature and cognition*. Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information.
- HUNT, R. A., & VIPOND, D. (1986). "Evaluations in literary reading." *Text*, 6, s. 53-71.
- KINTSCH, W. (1988). "The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration Model". *Psychological Review*, 95, s. 163-182.

- KUIKEN, D., & MİALL, D. S. (1995). Procedures in think aloud studies: Contributions to the phenomenology of literary response. In G. Rusch (Ed.), *Empirical approaches to literature: Proceedings of the Fourth Biannual Conference of the International Society for the Empirical Study of Literature, IGEL* (pp. 50-60). Siegen, Germany: LUMIS-Publications.
- KUIKEN, D., MİALL, D. S., BUSİNK, R., & CEY, R. (1996, August). *Aesthetic attitude and insight-oriented reading: The realization of personal meanings in literary texts*. Paper presented at the conference of the International Association for Empirical Aesthetics, Prague, The Czech Republic.
- KUIKEN, D., MİALL, D. S., & MEUNIER, R. (1996, August). Loss, depression, and feeling realization during reading. Paper presented at the conference of the International Society for the Empirical Study of Literature, IGEL, Banff, Canada.
- KUIKEN, D., SCHOPFLOCKER, D., & WILD, T. C. (1989). "Numerically aided phenomenology: A demonstration". *Journal of Mind and Behavior*, 10, s. 373-392.
- MİALL, D. S. (1989). "Beyond the schema given: Affective comprehension of literary narratives." *Cognition and Emotion*, 3, s. 55-78.
- MİALL, D. S. (1995). "Anticipation and feeling in literary response: A neuropsychological perspective". *Poetics*, 23, s. 275-298.
- MİALL, D. S., & KUIKEN, D. (1994a). "Beyond text theory: Understanding literary response". *Discourse Processes*, 17, s. 337-352.
- MİALL, D. S., & KUIKEN, D. (1994b). "Foregrounding, defamiliarization, and affect: Response to literary stories". *Poetics*, 22, s. 389-407.
- MİALL, D. S., & KUIKEN, D. (1995). "Aspects of literary response: A new questionnaire". *Research in the teaching of English*, 29, s. 37-58.
- MİALL, D. S., & KUIKEN, D. (1998). "The form of reading: Empirical studies of literariness". *Poetics*, 25, s. 327-341.
- MİALL, D. S., & KUIKEN, D. (in press). Shifting perspectives: Readers' feelings and literary response. In W. Van Peer & S. Chatman (Eds.), *New perspectives on narrative perspective*. Albany: State University of New York Press.
- MUKATOVSKY, J. (1964). Standard language and poetic language. In P. L. Garvin (Ed.), *A Prague School reader on esthetics, literary structure, and style* (pp. 17-30). Washington, DC: Georgetown University Press. (Original work published 1932)
- O'FAOLAIN, S. (1980). "The trout". In *The collected stories of Sean O'Faolain* (pp. 383-386). London: Constable.
- SIKORA, S., KUIKEN, D., & MİALL, D. S. (1998, August). Enactment versus interpretation: A phenomenological study of readers' responses to Coleridge's "The Rime of Ancient Mariner." Paper presented at the sixth biannual conference of the International Society for the Empirical study of Literature, IGEL, Utrecht, The Netherlands. (Available online at: <http://www.lunis.unisiegen.de/igel/en/igelconf/c1998/sikora.pdf>)
- SMITH, B. H. (1988). *Contingencies of value: Alternative perspectives for critical theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- STEEN, G. (1994). *Understanding metaphor in literature*. London: Longman.

- TRABASSO, T., & Magliano, J. P. (1996). Conscious understanding during comprehension. *Discourse Processes*, 21, s. 255-287.
- VAN DIJK, T. (1979). "Advice on theoretical poetics". *Poetics*, 8, 569-608.
- VAN PEER, W. (1986). Stylistics and psychology: *Investigations of foregrounding*. London: Croom Helm.
- ZHOLKOVSKY, A. (1984). Themes and texts: *Toward a poetics of expressiveness*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- ZWAAN, R. A. (1993). *Aspects of literary comprehension*. Amsterdam: Benjamins.
- ZWAAN, R. A. (1996). Toward a model of literary comprehension. In B. K. Britton & A. C. Graesser (Eds.), *Models of understanding text* (pp. 241-255). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- ZWAAN, R. A., LANGSTON, M. C., & GRAESSER, A. C. (1995). The construction of situation models in narrative comprehension: An event-indexing model. *Psychological Science*, 6, s. 292-297.
- ZWAAN, R. A., MAGLIANO, J. P., & GRAESSER, A. C. (1995). Dimensions of situation model construction in narrative comprehension. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 21, s. 386-397.
- ZWAAN, R. A., & RADANSKY, G. A. (1998). Situation models in language comprehension and memory. *Psychological Bulletin*, 123, s. 162-185.